

Віктор ДЯЧЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ТА СТИЛЮ РОМАНІВ А.БЕЛОГО “ПІТЕРБУРГ” І “МОСКВА”

Складна концепція та нетрадиційна стилістика творів А.Белого важко піддаються звичному аналізу.

В естетичну програму роману “Москва” закладені, наприклад, такі незвичні для нас у жанрі прози прийоми, як інтонування, звукопис, тенденція до мелодіювання прозаїчного мовлення. А.Белій – поет, який гостро і чутливо сприймає звук, слово, сполучення слів, створює нові слова, поєднує їх у незвичні сполучення, вносить музичні ритми у стрій фрази, в образи. На це звертали увагу такі дослідники творчості А.Белого, як В.В. Іванов [1], Ю.М. Лотман [2], але в літературознавчому аспекті.

Приєм ритмізації прозаїчного мовлення, який використовувався А.Белим в романі “Петербург”, ширше застосовується у романі “Москва”. В окремих фразах типу: «И веяли бледно гардины от бледных багетов; в окне закачалась ветвь с трепыхавшимся, черно-лиловым листом», – ритм практично повторює організацію вірша.

Іноді це цілі абзаци-описи, в яких ритмічний малюнок більш складний, він передає загальний задум письменника: «Дома, дома, домики, просто домченки и даже домченочки: пятиэтажный, отстроенный только что, кремовый, весь в разгирляндных лепных; серо-зеленый, который статуился аляповато фронтоном; карниз – приколонился, а полинялая крыша грозила провалом; все окна ослепли от ставней; дом прятался в кленах, его обступивших и шамкающих; свесилось там краснотлапое дерево над чугуном загородки».

Тут загальний ритмічний малюнок регулюється для читача пунктуаційними знаками – двокрапками та крапками з комами. Цей ритм уривчастий, фрагментарний, що відповідає неоднорідності московського міського пейзажу. Завдяки такій неоднорідності у читача через звукову організацію формується у свідомості зоровий образ хаотичного нагромадження різностильних, різночасових та різновеликих московських будинків і будиночків.

Внутрішній ритм фраз, розділених двокрапками і крапками з комами, вже інший. Він спокійніший, рівніший, в ньому відчувається особливість кожної складової частини міського пейзажу: “Дома, дома, домики, просто домченки и даже домченочки...” – наголоси і збільшення кількості ненаголошених складів між ними створює градаційний, рівномірно наростаючий ритм, який передає відчуття значної кількості будинків, їх розташування у просторі. Фрагменти, які описують окремі будинки, частини цілого, організовані ритмічно так, щоб передати індивідуальні розміри і якості будинків; це передається і довжиною уривка, кількістю складів і слів у ньому: “дервяненький, синенький» – невеликий; “пятиэтажный, отстроенный только что, кремовый, весь в разгирляндных лепных» – великий, новий, показний і т.д.

Для передавання звукового ритму у тексті, природньо, використовуються і синтаксичні конструкції, і пунктуаційні знаки, а не тільки наголоси і кількість складів.

Для підсилення образного сприйняття А.Белый активно користується не тільки ритмом і інтонацією, але й звукописом. У тексті часто використовуються алітерації, сполучення, чергування, повторення приголосних звуків, які сприяють створенню асоціативних образів.

“Здесь человек мельтешил, чихал, голосил, верещал, фыркал, шаркал...” – дев’ять разів повторюється звук [л], який створює відчуття плавності, рівномірності; багато шиплячих [ч], [ш], [щ] (шість використань) створюють негативний звуковий образ людського скупчення. Іноді перевага тих чи інших приголосних підсилює звуковий образ: “... раскатайною растараторой пролеток, телег, фур...” – повторення звука [р], в сполученні з голосними [а] та [о] підсилює відчуття вуличного гомону, який породжений стукотом коліс об бруку. Таким чином, однією з особливостей прози А.Белого є активне використання типово поетичних прийомів – ритмізація мовлення, звукопис, інтонування, які дозволяють збагатити традиційну прозаїчну мову, використати для формування художніх образів ще один “канал” сприйняття – звуковий. Спільно з зоровими образами він підсилює сприйняття твору, збагачує його.

Навіть невідготовленому читачеві кидається в очі ще одна зі стилістичних ознак прози А.Белого, особливо роману “Москва”, – це дуже велика кількість індивідуально-авторських неологізмів. Про їх кількість, якість та роль говорить будь-який, навіть випадково вибраний фрагмент роману: “От улицы криво сигал Припепешин кривуль, разбросавши домочки, – с горба упасть к площади: в деры базара; туда и сигал человек от улицы, – чтобы с горба покатыться к базару: на угол с порога клопеющей брильни там волосочек напوماженный грязной гребенкой работал над дамским шиньном, и там заведенились полотеры...”, або “Люмились локтями, кулачили и отпускали мужлачества ..., а там колыхался картузик степенный – походка с притопочкой: видно, отлично мещанствовал он” та ін.

Словотворча структура неологізмів А.Белого дуже різноманітна: це складні слова та афіксальні неологізми різних типів. Вони належать до різних частин мови і мотивовані словотворчими основами різних частин мови і надзвичайно різноманітні за своїм стилістичним та емоційно-експресивним забарвленням.

Помітне місце займають неологізми – складні слова, у тому числі й ускладнені суфіксацією, наприклад: пестроперая шляпя, витоглавая церковка, чернотапое кресло, дубостоп, густоросль волос, чертогоны теней.

Серед неологізмів складних слів переважають прикметники, які утворені за типом складних слів з підрядними відносинами основ, вмотивованих словосполученням “прикметник + іменник”, часто ці складання супроводжуються суфіксацією, матеріально вираженою або нульовою: красновеснушчатый < красные веснушки; пестроперая < пестрые перья; витоглавая <

витая глава; серокисельная < серый кисель; грубоногий < грубые ноги; вислоте́лый < вислое тело; коричневокожий < коричневая кожа.

В їх числі навіть формуються регулярні словотворчі моделі: модель з опорною основою іменника лапа (-лапый): краснолапое дерево, чернолапое кресло, листолапая пальма; модель з опорною основою перо (-перая): синеперая шляпа, пестроперая лента. У цих словоскладаннях опорна основа стоїть, зазвичай, на другому місці, але є випадки, коли вона препозитивна: плечекосенький < косые плечи.

Нав'яні і словоскладання – іменники, наприклад: глупотелье, дармоглады, пустобай, густоросль, синееды, суходрал та інші. Вони, подібно складанням – прикметникам, утворені також за моделлю складань з підрядними відносинами основ, але мотивуюче словосполучення виглядає так: “від-ад’ективний прислівник + дієслово”: густоросль < густо расти; суходрал < сухо драть; дубостоп < дубово ступать. Тут опорною частиною виступає дієслівна основа, ускладнена нульовою суфіксацією, рідше – матеріально вираженою, наприклад: суходрал.

Серед суфіксальних неологізмів-дієслів переважають суфіксальні утворення, наприклад: алмазиться, плешивиться, кулачить, багреть, мартышничать, трелить, круглячиться, мещаниться, изомиться. Як мотивуючі, тут виступають, переважно, субстантивні: алмазиться < алмаз; кулачить < кулак; трелить < трель.

Другу, менш продуктивну групу складають префіксально-суфіксальні дієслівні неологізми, наприклад: зафетюнить, застрекозить, приколони́ться, наблошить, откряхтывать, откапелькать, отбородатить. Мотивуючими виступають основи іменників, прикметників, рідше – дієслів.

Є також окремі дієприкметникові утворення від неіснуючих у мові дієслів, наприклад: иванящие (рты). Тут від іменника “Иван” за допомогою дієслівного суфікса -и- та дієприкметникового -ящ- утворений яскравий неологізм; або клопеющая (брилья) утворено аналогічно від іменника “клоп”.

В числі афіксальних активно виведені також неологізми-іменники, наприклад: мозгляйство, раскуррай, выдерг, прохик, размаслюня, морщан, лилоты, человечник, таратора, кудрея. Частіше всього неологізми-іменники у А.Білого утворюються безафіксним способом (нульова суфіксація), наприклад: выдерг < выдергивать; подпек < подпекать; прокрик < прокричать та ін.. Вмотивовані ці іменники дієслівними основами.

Нав'яні суфіксальні іменники-неологізми, які утворені за допомогою різних суфіксів і від різних основ, наприклад: мозгляйство < мозгляк; раскуррай < раскурить; мужлачество < мужлан; морщан < морщиться; лилоты < лиловый; человечник < человек; толоко < толочь; кудрея < кудри. Слід відмітити, що субстантивні новоутворення А.Білого належать до різних лексико-семантичних груп: абстрактні іменники – мозгляйство, выдерг, лилоты, толоко та ін.; конкретні – битыш, прохик, человечник; істоти – морщан, таратора. Рідше зустрічаються префіксальні та префіксально-суфіксальні неологізми-іменники, наприклад: растаратора < таратора; прохик < хи-хи;

размаслюня < масло і т.д.

Афіксальні неологізми-прийменники також утворені різними словотворчими типами: суфіксальні – щепастый, оравистый, визжавый, раскатай-ная, темнотный; префіксально-суфіксальні – пропсяченый, разглазенькая.

Слід відмітити, що всі індивідуально-авторські неологізми у А.Белого утворені за регулярними мовними моделями, які характерні тим чи іншим частинам мови. Цікавою особливістю його неологізмів є те, що їх семантика прозора, вони зрозумілі читачеві, незважаючи на свій оказіональний характер. Це особливо ясно, якщо порівняти їх з неологізмами поета іншого напрямку, сучасника А.Белого, В.Хлебнікова. Досягається ця прозорість ретельною продуманістю контексту, в якому вжиті нові слова. Цим зайвий раз підтверджується талант А.Белого – письменника, його тонке мовне чуття.

Майже всі оказіональні слова А.Белого мають очевидний експресивно-емоційний характер, причому, як правило, це негативна оцінка, що відповідає ідейно-художнім настановам романів А.Белого. Пов'язана така особливість і з тим, що мова прози А.Белого – в особливості, роману “Москва” – здебільшого орієнтована на шари лексики розмовно-просторічної, а саме цей шар лексики характеризується підвищеною експресією, здебільшого негативною. Створюючи і активно вживаючи індивідуальні неологізми, А.Белый дотримувався своєї естетичної програми і на практиці здійснював її.

Характеризуючи на початку статті мелодіку прози А.Белого, ми вже звертали увагу на особливий характер синтаксису та пунктуації письменника. А.Белый обирає для своєї прози складний синтаксис, організовуючи його в смисловому та ритмо-мелодійному плані. Основу авторського мовлення утворюють складні багаточленні речення, які містять велику кількість простих частин. Обсяг цих речень, як правило, дуже великий, вони наближаються за своїм характером до складної текстової єдності і часто дорівнюють абзацу. Ось типовий приклад абзаца А.Белого з роману “Москва”:

“Кабинетик был маленький и двухоконный: на темно-зеленых обоях себя повторяла все та же фигурочка желтого, с черным подкрасом, себя догоняющего человечка; два шкапа коричневых, туто набитые желтыми и чернокоженькими переплетами толстых томов, и дубовые, желтые полки – пылели; в желто-коричневый, крытый клеенкою черною стол, позаваленный кипами книг и бумаг, перечерченный весь интегралами, был для удобства поставлен к окну; чернолапое кресло – топырилось; точно такие ж два кресла; одно – у окна, над которым, пыля, трепыхалася старая карья штора; другое стояло под столбиком, где бюстик Лейбница явно доказывал: мир – наилучший; на спинках рукой столяра были вырезаны головки ослабленных фавнов, держащих зубами аканфы; на столике же тяжелели серебряное пресс-папье да витой зеленовеший подсвечник из бронзы; пол, крытый мастикою, прятался черным ковром, над которым все ерзали моли”.

Абзац-опис уявляє собою складне речення, яке має п'ятнадцять простих частин; зв'язки між частинами послаблені, тут переважно безсполучникові зв'язки, але зустрічаються і підрядні. Порядок слів у частинах вільний і

часто інверсований. У реченні переважають двокрапки і крапки з комами. На перший погляд цей абзац виглядає недорікуватим, але, як писав академік Д.С. Лихачев у передмові до роману А.Білого "Петербург": "Буває недорікуватість Моїсея і недорікуватість дурня. У А.Білого була недорікуватість першого – недорікуватість пророка" [3]. Вивчення цього аспекту може бути присвячене окреме детальне дослідження.

Ще однією характерною рисою прози А.Білого виявляється його прихильність до градаційних рядів однорідних членів, які мають підвищену експресію. Іноді ці ряди важко відрізнити від номінативних речень, об'єднаних безсполучниковим зв'язком, наприклад: 1) «Дома, домы, домики, просто домченки и даже домченочки...». 2) «... заборов – кирпичных, коричневых, темно-песочных, зеленых, кисельных, оливковых, белых, фисташковых, кремowych...». 3) «... шли – по двое, по трое; слева направо и справа налево – вразброску, в откидку, враскачку, вподкачку». 4) «Дом людовал, тараканил, дымил и скрипел...».

Такі експресивні градаційні ряди займають відчутне місце в романах А.Білого. Вони чітко організовані на різних рівнях: будуються, по-перше, зі слів однієї частини мови; по-друге, складаються або з оцінних форм одного й того ж слова (як у першому та другому прикладах), що дають оцінку одному явищу, або зі слів однієї тематичної групи (як у третьому та четвертому), що утворюють повний образ одного явища. По-третє, такі ряди можуть характеризувати явище з різних сторін, але підпорядковують сприйняття читача авторському задуму. Дуже часто поряд зі словами загальноуживаними А.Білий включає в ряди слова okazionalnі, що підсилює експресію самих градаційних рядів і робить їх образними та яскравими.

Усе сказане дозволяє зробити висновок про те, що проза А.Білого реалізує його естетичну програму, вона підпорядкована загальній ідеї насиченої, іноді гіпертрофованої образності. Письменник досягає своїх цілей, використовуючи мовні явища різних рівнів: фонетичного, лексико-семантичного, синтаксичного. А.Білий з'єднує традиційно не з'єднувані засоби мови: ритмізовану прозу, яка збуджує слухові асоціації разом з зоровими; okazionalnі слова, природньо включені в оточення загальноуживаних; витончений синтаксис, що віддає перевагу нетрадиційним конструкціям, він розставляє поняття на незвичні місця, насичує слова новою забарвленістю і значущістю.

Все це робить прозу А.Білого новаторською в стилістичному та мовно-мовно відношенні, підкреслено виразною та образною.

1. Иванов В.В. О воздействии «эстетического эксперимента» Андрея Белого // А.Белый. Проблемы творчества. – М., 1988. – С. 309-338.
2. Лотман Ю.М. Поэтическое косноязычие А.Белого // А.Белый. Проблемы творчества. – М., 1988. – С. 27-35.

3. Лихачев Д.С. Вступительное слово // Белый А. «Петербург». – К., 1990. – С. 5.